

Şimal ləhcəsi şivə qruplarının təyini söz birləşmələri və qıpçaq dilinə inteqrasiyası

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

F.ü.f.d. Səmədova Könül
ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası
samedovakonul74@mail.ru
konul.samadova@adpu.az

Xülasə

Məqalədə Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlədilən təyini söz birləşmələri və onların fərqli xüsusiyyətləri haqqında nümunələrlə tədqiqindən bəhs edilir. Həmçinin məqalədə bu bölgənin dialekt və şivələrində oğuz dil elementləri yanaşı zəngin şəkildə işlədilən qıpçaq dil elementlərinin müqayisəli təhlili verilir.

Azərbaycan dialektologiyasında sintaksis məsələsinə digər sahələrlə müqayisədə nədənsə az diqqət yetirilmişdir. Dialekt sintaksisi müşahidələr nəticəsində öyrənilən bir sahədir. Məhz bu səbəbdən də bu sahənin tədqiqi zəif olmuşdur. Qeyd edək ki, el-el, oba-oba dolaşan aşuqların dilində sintaktik əlamətlər ümumi şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dialekt sintaksisində mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada ayrı-ayrı ləhcələrə məxsus faktlar öz əksini tapır. Bu faktlar dilin məhəlli qolda saxlanmış keçmiş vəziyyəti ilə də əlaqədar ola bilər. Bəzən bu və ya digər bir ərazidə formalaşmış sintaktik bir əlamətə indiyə qədərki müşahidə və tədqiqatlarda rast gəlmək mümkün olmur. Halbuki ərazi qollarında sintaktik xüsusiyyətlər yarana və inkişaf edə bilmə imkanına malikdir

Dilimizin şivələrində nəzərə çarpa bilən spesifik sintaktik xüsusiyyətlər sintaktik əlaqə üsullarında, söz birləşmələri və qrammatik vasitə kimi into-nasiyada özünü göstərir.

Şimal ləhcəsi dialektlərində də ədəbi dildə olduğu kimi birinci növ təyini söz birləşməsi yanaşma əlaqəsi ilə birləşir və müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bəzən ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, birinci növ təyini söz birləşməsinə tərəflər yerlərini dəyişirlər. məs. *Kişi biçərə hansına-birinə çassın* (Şə., Q1ş). *Uşax yazıx derse nice getsin bu qarda* (Zaq.Baz).

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin ikiqat mənsubiyyət şəkili qəbul etməsi hadisəsinə III növ təyini söz birləşmələrində də rast gəlinir. -*Yaxşı iyisi var boyananın*.

III növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir.

1) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin şəkilçisi düşür. Məs.: *Öy içində ocax yanardı keçmişdə. Ağ un əpbəyi yaxşı çıxmiyi* (Şə., B., Göy).

2) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin iki mənsubiyyət şəkilçisi olur. Məs.: *Kentdə təndir qalananda çörəy iyisi her yerə yayılıy* (Zaq., Qım). *Diş agrı səhərəcən məni öldürüb.*

3) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində tərəflərin yeri dəyişilir. İkinci tərəf birincidən əvvəl gəlir. *Hamsı burdeydi uşaxların* (Zaq. Qım).

4) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin şəkilçisi düşür. Bu xüsusiyyət birinci tərəfi I şəxs tək və cəm şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş birləşmələrdə müşahidə olunur. *Məhtəf bizim döördə tikildi* (Şə.i.). *Bizin kişi ho mehledə hele heç kesin bi toyuğuna kiş demiyifdi* (Zaq. Qım). Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yerdəyişmə hadisəsinə də təsadüf edilir. *Qonşu qızın* orda oturmuydu və s.

Açar sözlər: dialekt, şivə, təyini söz birləşmələri, qıpçaq və oğuz dil elementləri

Identification of northern dialect groups, word combinations and integration into the Kipchak language

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science and Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

F.ü.f.d. Samedova Konul
ASPU, Department of Modern Azerbaijani Language
samedovakonul74@mail.ru
konul.samadova@adpu.az

Summary

The article's main issue is the study of the Northern dialect with examples of definite phrases used in dialect groups and their different features. The article also provides a comparative analysis of the Kipchak language elements, which are richly used in the dialects and dialects of this region, along with the Oghuz language elements.

For some reason, less attention has been paid to the issue of syntax in Azerbaijani dialectology than in other fields. Dialect syntax is a field studied through observation. For this reason, research in this area has been weak. It should be noted that the syntactic features are generally reflected in the language of ashugs wandering hand in hand.

An important aspect of dialect syntax is that it reflects the facts of different dialects. These facts may also be related to the past state of the language in the local branch. Sometimes a syntactic feature formed in one area or another has not been found in previous observations and research. However, syntactic features can be formed and developed in territorial branches

Specific syntactic features that can be seen in the dialects of our language are reflected in the methods of syntactic communication, word combinations and intonation as a grammatical tool.

In the dialects of the Northern dialect, as in the literary language, the first type of definite article is combined with an approach and is expressed by different parts of speech. Sometimes, in contrast to our literary language, the parties change places in the first type of definition. e.g. Let the poor man touch each other (Sha., Winter). Let the child write nicely in this snow (Zaq.Baz).

The phenomenon of the second party of the second type of definite article taking the suffix of double affiliation is also found in the third type of definite article. -Painting is good.

Type III definition generalizes word combinations as follows.

1) The third type of definition falls on the suffix of the first part of the word combination. For example, in the past, there was a fire in the house. White flour does not come out well (Sha., B., Goy). 2) The third type of definition consists of two affiliation suffixes on the second side of a word combination. For example, when there is an oven in the city, the smell of bread spreads everywhere (Zag., Qim). Toothache killed me in the morning. 3) In the third type of definition, the place of the parties is changed. The second party comes before the first. 4) The third type of definition falls on the suffix of the second part of the word combination. This feature is observed in compounds where the first part is expressed by the first person singular and plural pronouns. Mahtaf was built in our time (Sha.i.). Our man had never called a chicken in the neighborhood (Zaq.Qım). The third type of definition also occurs in the case of displacement between the sides of word combinations. The girl next door was sitting there and so on.

Keywords: dialect, definite word combinations, Kipchak and Oghuz language elements

Выявление северных диалектных групп, словосочетаний и интеграция в кипчакский язык

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-М-23.

F.ü.f.d. Самедова Конул
АДПУ, Кафедра современного азербайджанского языка
samedovakonul74@mail.ru
konul.samadova@adpu.az

Резюме

В статье рассматривается изучение северного диалекта с примерами определенных словосочетаний, употребляемых в диалектных группах, и их различных особенностей. В статье также проводится сравнительный анализ элементов кипчакского языка, которые широко используются в диалектах и диалектах этого региона, наряду с элементами огузского языка.

Почему-то в азербайджанской диалектологии синтаксису уделяется меньше внимания, чем в других областях. Синтаксис диалекта - это область, изучаемая посредством наблюдения. По этой причине исследования в этой области были слабыми. Следует отметить, что синтаксические особенности в основном отражены в языке ашугов, кочующих из деревни в деревню.

Важным аспектом синтаксиса диалекта является то, что он отражает факты различных диалектов. Эти факты также могут быть связаны с прошлым состоянием языка в местной ветви. Иногда в наблюдениях и исследованиях пока не удастся встретить синтаксический признак, сформировавшийся в той или иной области. Однако синтаксические признаки могут формироваться и развиваться в территориальных ветвях.

Специфические синтаксические особенности, которые можно увидеть в диалектах нашего языка, отражены в методах синтаксического общения, словосочетаниях и интонации как грамматическом инструменте.

В диалектах северного диалекта, как и в литературном языке, первый тип определенного артикля сочетается с подходом и выражается разными частями речи. Иногда, в отличие от нашего литературного языка, в первом типе определенного артикля партии меняются местами. например Пусть бедняги прикоснутся друг к другу (Ша. Зима). Пусть ребенок красиво пишет на этом снегу (Zaq.Vaz).

Явление второй стороны определенного артикля второго типа, принимающей суффикс двойной принадлежности, также встречается в третьем типе определенного артикля. -Живопись хорошая.

Определение типа III обобщает словосочетания следующим образом.

1) Третий тип определения приходится на суффикс первой части словосочетания. Например, раньше в доме случился пожар. Белая мука плохо выходит (Ша., Б., Гой). 2) Третий тип определения - это два аффикса второй части словосочетания. Например, когда в городе есть печь, везде разносится запах хлеба (Zaq., Qim). Утром меня убила зубная боль. 3) В третьем типе определения меняется место сторон: вторая партия предшествует первой, все они - дети (Zaq.Qim). 4) Третий тип определения приходится на суффикс второй части словосочетания. Эта особенность наблюдается в соединениях, где первая часть выражается местоимениями единственного и множественного числа первого лица. Махтаф был построен в наше время (Ша.и.). Наш человек никогда не называл курицу по соседству (Zaq.Qim). Третий тип определения также встречается в случае смещения сторон словосочетаний. Там сидела соседка и так далее.

Ключевые слова: диалект, диалект, прилагательные, элементы кипчакского и огузского языков.

Annotasiya. Məqalə də şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlədilən təyini söz birləşmələri və onların fərqli xüsusiyyətləri haqqında nümunələrlə tədqiq-qindən bəhs edilir. Həmçinin məqalədə bu bölgənin dialekt və şivələrində oğuz dil elementləri yanaşı zəngin şəkildə işlədilən qırçaq dil elementlərinin müqayisəli təhlili də aparılmışdır.

Aktuallıq. Məqalənin aktuallığı müasir türk dil qrupları olan oğuz və qırçaq dillərinin dialekt faktları, onların yayılma arealları, işlənmə tezliyi, bir-birinə inteqrasiyaları haqqında Azərbaycan dili Şimal ləhcəsinin şivə qrupları əsasında tədqiq edilməklə göstərilmişdir.

Metod. Məqalədə təsviri, tarixi- müqayisəli, geneoloji, morfoloji-tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Məlumdur ki, qədim türk yazıları zaman-zaman müxtəlif əlifbalarla: göytürk, uyğur, mani, brahma-hind və s. əlifbalarla tərtib edilmişdir. Bu zaman durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Buna görə də burada çox zaman mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin harada başlayıb, harada bitməsini müəyyən etmək çətinlik yaratmış, bəzən hətta səhv fikirlərin meydana çıxmasına da səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, dialektlərdə də eyni hal baş vermişdir [4.142]. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında baş verən sintaktik xüsusiyyətlər ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqlər də əsasən təyini söz birləşmələrində, sintaktik əlaqələrdə və həmçinin söz sırasının pozulmasında özünü göstərir. Bu

yazımızda Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının təyini söz birləşmələrin dialektik fərqləri izah edilmişdir.

Əsas hissə:

Məlumdur ki, sintaksis dilçiliyin söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlələr və mətn sintaksisindən bəhs edən böyük bir bölməsidir. Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində spesifik sintaktik xüsusiyyətlər onun fonetik, morfoloji, leksik səviyyəsinə nisbətən çox az əlamətlərlə özünü göstərir. A.Hüseynov bunu bir tərəfdən ümümtürk dillərinin, ikinci bir tərəfdən də daxildə, Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhət kimi diferensasiya hadisəsinin gedə bilməməsi və bununla da daxili sabitliyini qoruyub saxlaması ilə əlaqələndirir.

Sintaksis sahəsində Azərbaycan dilinin daxili diferensiyası – dialekt diferensiyası əlamətlərindən çox sintaksis ümumi inkişaf etmiş və burada təkmilləşmənin keçmişə aid izləri daha artıq saxlanıla bilmişdir. Elə bunun tələblərinə uyğun bir şəkildə də Azərbaycan dialektologiyası sintaksisində vahid bir ölçü etalon sabitləşmişdir. Dialektoloqlar əksərən bu etalon üzrə bu və ya digər şivə və ya şivə qrupundan bəhs açmaqdadır [3. 66].

Azərbaycan dialektologiyasında sintaksis məsələinə digər sahələrlə müqayisədə nədənsə az diqqət yetirilmişdir. Dialekt sintaksisi müşahidələr nəticəsində öyrənilən bir sahədir. Məhz bu səbəbdən də bu sahənin tədqiqi zəif olmuşdur. Qeyd edək ki, el-el, oba-oba dolaşan aşıqların dilində sintaktik əlamətlər ümumi şəkildə öz əksini tapmışdır.

XX yüz il boyunca qrammatikanın sözügedən sahəsinə aid yazılmış əsərlərdən yalnız aşağıdakı fundamental kitabların adlarını özəl olaraq çəkmək mümkündür (Ашмарин 1903; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1962; Гаджиева 1973; Покровская 1978; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası 2002). Bununla bərabər, ümümtürk dilinin “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) adlı kitabının ayrıca bir cildini də N. Z. Hacıyevanın və B. A. Serebrennikovun yazdığı “Sintaksis” (1988) adlı əsər təşkil edir. Sözügedən əsər türk dilləri sintaksisinin müqayisəli olaraq öyrənilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6. S.89].

Azərbaycan üçün xüsusi cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, belə bir şəraitdə ayrı-ayrı bölgələrin danışıqında sintaktik fərqlərin yaranması çətinləşmişdir. Demək, bu sahədə kəskin sintaktik fərqlərin olacağını gözləmək də həqiqətə uyğun deyil. Sintaksisdə dialekt fərqləri daha çox intonasiya və halların sintaksisində özünü göstərir ki, bu sahələr də hələ geniş tədqiq olunmamışdır.

Unutmaq olmaz ki, inkişaf və dəyişmə baxımından ədəbi dilə nisbətən ən yeni hadisələri bəzən şivə materiallarında tapmaq olur. A.Hüseynov qeyd

edir ki, bu mənada ədəbi dil “arxaik” bir mənbəyə çevrilə bilər və ya müqayisə öz lüzumunu itirmiş olur [3. 67].

Dialekt sintaksisində mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada ayrı-ayrı ləhcələrə məxsus faktlar öz əksini tapır. Bu faktlar dilin məhəlli qolda saxlanmış keçmiş vəziyyəti ilə də əlaqədar ola bilər. Bəzən bu və ya digər bir ərazidə formalaşmış sintaktik bir əlamətə indiyə qədərki müşahidə və tədqiqatlarda rast gəlmək mümkün olmur. Halbuki ərazi qollarında sintaktik xüsusiyyətlər yarana və inkişaf edə bilmə imkanına malikdir

Dilimizin şivələrində nəzərə çarpa bilən spesifik sintaktik xüsusiyyətlər sintaktik əlaqə üsullarında, söz birləşmələri və qrammatik vasitə kimi intonasiyada özünü göstərir.

Mürəkkəb cümlə sintaksisi məsələsində diqqət tələb edən söz sırası məsələsidir. Çünki xalqın şifahi nitqində, yaradıcılıq nümunələrində yerli kaloritlər eyni zamanda yerli dil xüsusiyyəti-dialektal əlamətlərlə bərabər şəkildə özünü göstərə bilər. Lakin bunları qarışdırmaq olmaz [3. 68].

M.Şirəliyev də dialektlərin sintaksisinin fonetika və morfolojiyaya nisbətən az işlənmiş sahələrdən biri olduğunu qeyd edir. Bunun başlıca səbəbi kimi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərin gözə çarpmamasında görür. Lakin onu da qeyd edək ki, dialekt və şivələr ədəbi dillə müqayisədə sintaktik əlamətlərin zənginliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Buna görədir ki, Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisinə aid verdiyimiz materiallar birinci növbədə ədəbi dillə müqayisə nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisinə aid materialları M.Şirəliyev üç qismə ayırır:

1. Müəyyən dialekt və şivələr qrupuna, ya da müəyyən dialekt və şivəyə aid olub, o biri dialekt və şivələrdən, eyni zamanda ədəbi dildən ayrılan sintaktik xüsusiyyətlər.

2. Bütün dialekt və şivələrə aid olub, ədəbi dildən ayrılan cəhətlər.

3. Ədəbi dilə uyğun gələn cəhətlər [8.288].

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə təsadüf edilir.

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri. Bu birləşmələrin hər iki tərəfi şəkilsiz olur və o birilərinə nisbətən daha qədimdir. Bu cür birləşmələrdə təyin təyin olunan sözün keyfiyyət, əlamət, miqdar və hansı əşyadan, materialdan hazırlandığını bildirir: *taxta çuvux¹, habu uşax, qıtmir qonşi və s.* Bu birləşmələr arasında yanaşma sintaktik əlaqəsi özünü göstərir. Şimal qrupu dialektlərində də ədəbi dildə olduğu kimi birinci növ təyini söz birləşməsi yanaşma əlaqəsi ilə birləşir və müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bəzən ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, birinci növ təyini söz birləşməsində tərəflər yerlərini dəyişirlər. məs. *Kişi biçərə hansına-birinə çassın* (Şə., Qış). *Uşax yazıx derse nice getsin bu qarda* (Zaq.Baz).

M.Cəfərzadə birinci növ təyini söz birləşmələrinin maraqlı formalarını da göstərir. O qeyd edir ki, "Zaqatala Qax dialekt və şivələrində elə birinci növ təyini söz birləşmələri vardır ki, bunlar ədəbi dildəki II növ təyini söz birləşmələrinə oxşayırlar. Amma əslində elə birinci növdü. məs. *Şəki yol haburdan keçiy.*(Qax)

Qolxoz idara hordadı(Zaq.). *Boğaz ağrı uşaxda oliy.*(Zaq) və s.

İkinci tərəfi hamı sözü ilə ifadə edildikdə, ədəbi dildəkindən fərqli olaraq III növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. *Soora camaat hamı çıxıy gedy.*(Qax) . *Bular hamı mənnən uşaxdı.*(Şə.)" [2.73-74.].

Bəzi türk dillərində I növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi sifətlə bir şox hallarda -lığ, -liğ şəkilçiləriylə işlənir. Məs.: *-liğ şəkilçisi tuva, xakas, şor tofa dillərində qorunub saxlanmışdır.məs.tuva taralığ şöl – buğda çölü, xakas dilində nanırlıq gün – yağışlı gün.şor dilində-kanattıq kuş-uçan quş.* Bu şəkilçi qədim türk dillərinin bir çoxlarında da qorunub saxlanılmışdır

Tədqiqatçı M.İslamov Nuxa dialektlərindən danışarkən I növ təyini söz birləşməsinin Şəki şivəsində ədəbi dildən fərqli olan cəhəti kimi tərəflərin yerdəyişmə formasına da qeyd etmişdir.Yunus yazəx öy üzü görmüyü. [7.257.].

II növ təyini söz birləşmələri. Birinci tərəfi şəkilçisiz,yalnız ikinci tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir (-i⁴, -si⁴) Zaqatala-Qax şivələrinin əksəriyyətində bu söz birləşmələrində ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir və birinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir: *dağ hava, baş ağrı, göz ağrı, diş ağrı, tütün əkin, findıx yığım və s.*

İkinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisiz işlənən ikinci növ təyini söz birləşmələri Azərbaycan dilinin şimal, cənub dialekt və şivələrində, eləcə də tatar dilinin dialektlərində, qumuq, qaraçay-balkar dillərində də rast gəlinir.

N.K.Dmitriyev qumuq dilində işlənən bu tipli birləşmələri təyini söz birləşmələrinin digər növlərindən daha qədim hesab edir [1.230;].

Şimal qrupu ləhcələrində bəzən elə II növ təyini söz birləşmələrinə rast gəlirsən ki, onlar ədəbi dildəki birinci növə oxşayırlar amma əslində bular işarə əvəzlilikləri ilə zaman bildirən sözlər arasında formadığı bu forma ədəbi dildə I növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir, dialektə isə II növ təyini söz birləşməsini əmələ gətirir: *Həmin gece yaman yağış yağdı* (Zaq). *O gecəsi toyda hamı oynamax istiyirdi və s.*

Birinci tərəfi sayla və ya isimlə ifadə edildikdə də tək-tək hallarda, I növ əvəzinə II növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirirlər. *Honun da bir vaxtı vardı* (Zaq.) və s.

Ümumiyyətlə, Şimal ləhcələrindən Şəki dialektlərində ikinci növ təyini söz birləşmələrində ədəbi dildən fərqli olan iki xüsusiyyət özünü göstərir.

1) İkinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin şəkilçisi işlənir. Məs.: *Baxca dəərə var Kəldəyin başında* (Şə., B., Göy.).

2) İkinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin iki mənsubiyyət şəkilçisi olur. məs. *Həmid kışı araba pulusi alardı camaatdan* (Zaq., Qım). *Qonşu qapısı açıq idi və s.* Şimal qrupu dialektlərində ikinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi əsasən isimlə ifadə olunur. *Şin dərəsində adamın ortası yoğunda su çıxıy. Pəri qalasıyla, Qızdar qalası arasında xeyli yol var.* (Şə.Göy.) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi hadisəsinə III növ təyini söz birləşmələrində də rast gəlinir. *-Yaxşı iyisi var boyananın.* Bu hadisə həmçinin türk dillərindən Kərkük şivələrində, qırçaq dil qrupundan tatar dilinin bir neçə şivəsində də özünü göstərir. (*Anən ölç ülisi bar.*) (1+sı//-e+ e) forması tatar dilinin bir çox dialektlərində işlənir [1. 87-88].

III növ təyini söz birləşmələri. Hər iki tərəfi müəyyən sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunur. Bu növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf ümumilik, bütövü deyil, fərdi, konkret əşyanı bildirir. Belə təyini söz birləşmələrində birinci tərəf ismin yiyəlik hal şəkilçisini, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Zaqatala, Qax və Salyan rayonlarının bəzi kənd şivələrində hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində ədəbi dildən fərqli olaraq ikinci tərəfin şəkilçisi (III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi) olmur; məs.: *evin əhdəş, - O evin əhdəşdir* (Qax-İ.Su).

Bəzən də əksinə, birinci tərəfin şəkilçisi (yiyəlik hal şəkilçisi) olmur. Belə hala birinci tərəfi əvəzliliklərlə ifadə olunan təyini söz birləşmələrində təsadüf edilir. Məs.: *mən istədigim, sən istədigün, o istədigü, biz istədigimiz, siz istədigüz, onlar istədigü* (Bal, Şe., İsm.). - *Binnar ikisidə alaçəngənəfəs gəldilər çıxdılar ağacın dibinə* (Şah.).

Zaqatala-Qax şivəsində bəzən təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yönlük halda (yiyəlik hal əvəzinə), ikinci tərəfi isə adlıq halda işlənir; məs. - *Mənim atama on uşaq vardı* (Qax-Əmr.) [7.19].

Bu xüsusiyyət həmçinin VIII əsrə aid Orxan-Yenisey abidələrində (*meniq er, bizim su, sizin er*) [5.34; 14.76] və qazax, qumuq, tatar, türkmən, karaim dillərində də özünü göstərir [1.233].

H.Mirzəzadə birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmədən işlənən III növ təyini söz birləşmələrinin orta əsrlərin ədəbi və bədii əsərlərinin dilində də müşahidə olunduğunu qeyd edir və göstərir ki, bunlar formal cəhətdən II növ təyini söz birləşmələrinə oxşasa da, mənə və vəzifə cəhətdən III növ təyini söz birləşmələri kimi dərk edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunan belə təyini söz birləşmələri “Kitabi-Dədə Qorqud” da və klassiklərimizin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Bəzən ikinci tərəfi ikiqat mənsubiyyət şəkilçili III növ təyini söz birləşmələri də Azərbaycan dilinin dialekt şivələrində, o cümlədən şimal qrupu diləkt və şivələrində özünü göstərir. Bu cəhətə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində, XVI əsrə aid yazılı mənbələrdə, tatar, qaqauz, özbək

dillərində də rast gəlinir. Şimal qrupu dialekt və şivələrində bəzən III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində yiyəlik hal şəkilçisindən “n” səsi düşür. Bu hal birinci tərəfi isim və əvəzliliklərlə ifadə olunan üçüncü növ təyini söz birləşmələrində olur. –*Meni uşax hordaca oturuf qalıfıdı* (Zaq., Göz., Qım. və s.). – *Seni qözlər ne yaman qaralıfıdı?* (Qax.Bal).

Birinci tərəfi I və II şəxs cəm əvəzlilikləri ilə ifadə edilən birləşmələr ümumxalq səciyyəsi daşıyır. Dialekt və şivələrdə birinci komponent biz, siz əvəzlilikləri ilə ifadə edildikdə çox vaxt ikinci komponent mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. *Yayın yaxşı olur bizim yayla. Sonra köçey qaley. bizim adam burya və s.* Belə birləşmələrdə birinci komponent mən, sən, əvəzlilikləri ilə ifadə olunmasına da çox təsadüf olunur. Lakin belələri ümumxalq səciyyəsi daşımır. Bunlar daha çox Şəki-Zaqatala. Qax dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir. Məs.: *Senin inek girip bağa* (Zaq). Birinci komponenti isim və üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilən birləşmələr də daha çox, Zaqatala- Qax şivəsi üçün səciyyəvidir. *Bu qızın ad həlimatdı və.s.*

Ayrı-ayrı türk dilləri və onların dialektlərində təyini söz birləşmələrində ixtisar başqa şəkillərdə özünü göstərir. Məs.: Qax şivəsində (İlisuda) I və II şəxslər əvəzinə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qoşulması göstərir (mənim atası, sənin atası, bizim atası, sizin atası. Bu xüsusiyyət çuvaş dilinin işliy şivəsində də müşahidə olunur. Salar dilində hər bir şəxsin tək cəmi üçün üçün eyni şəkilçidən istifadə edilir. Sarı uyğur dilində I və II şəxslər (tək və cəm) cəmi bir şəkilçi ilə verilir. Məs.: *menin mlan, senin mlan, müştərinin mlan, silərin mlan və s.* [2.79].

M.İslamov Şimal qrupu ləhcələrindən Şəki dialektlərində işlənən III növ təyini söz birləşmələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir.

1) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin şəkilçisi düşür. Məs.: *Öy içində ocax yanardı keçmişdə. Ağ un əpbəyi yaxşı çıxımyı* (Şə., B., Göy).

2) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin iki mənsubiyyət şəkilçisi olur. Məs.: *Kentdə təndir qalananda çörəy iyisi her yerə yayılıy* (Zaq., Qım). *Diş agrı səhərəcən məni öldürüb.*

3) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində tərəflərin yeri dəyişilir. İkinci tərəf birincidən əvvəl gəlir. *Hamsı burdeydi uşaxların* (Zaq. Qım).

4) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinin şəkilçisi düşür. Bu xüsusiyyət birinci tərəfi I şəxs tək və cəm şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş birləşmələrdə müşahidə olunur. *Məhtəf bizim döördə tikiltıdı* (Şə.i.). *Bizin kişi ho mehledə hele heç kesin bi toyuğuna kiş demiyifdi* (Zaq. Qım).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yerdəyişmə hadisəsinə də təsadüf edilir. *Qonşu qızın orda oturmuyu və s.* [12.166].

Bu proses türkologiyada qumuq, qaraçay-balkar dialektlərində də özünü göstərir. Bundan başqa Dərbənd dialektində də III növ təyini söz birləşmələ-

rinin müxtəlif xüsusiyyətləri verilir ki, həmin xüsusiyyətlər məhz Zaqatala, Balakən, Qax, Oğuz rayonlarında da eyni formada işlədilir. Bu şivələrdə hər iki tərəfi şəkilçisiz işlənən III növ təyini söz birləşmələrinə də təsadüf edilir ki, bu da qaraçay-balkar vü qumuq dilləri üçün daha səciyyəvidir.məs.*bulağ su, buzav et, baş yayluk, alma terek-alma ağacı, qaraçay-balkar da arba iz-araba izi, ot jarık-od rəngi, terek budaq-ağac budağı və s. (Bax.13)*

Nəticə.

XVI əsr qırçaq-poleves dilinin qrammatikasını araşdıran Ə.Tanrıverdiyev də qırçaq sənədlərinin dilində təyini söz birləşmələri haqqında maraqlı faktlar müəyyənləşdirir. O, I növ təyini söz birləşməsinə şəkilçisiz olduğu üçün analitik yolla əmələ gələn, II və III növ təyini söz birləşmələrini isə morfoloji əlamətlərin olduğuna görə sintaktik yolla əmələ gələn birləşmələr olaraq qeyd edir. Sənədlərdə I və III növ təyini söz birləşmələrinin üstünlük təşkil etdiyini, II növ təyini söz birləşmələrinin isə azlıq təşkil etdiyini söyləmişdir [9.78-83].

Araşdırma nəticəsində gördük ki, şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən təyini söz birləşmələrinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan III növ təyini söz birləşmələri digərlərindən daha çox fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı "Elm" 2009.448
2. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı 1990, Az.Döv.Nəş
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). APİ. Bakı. 1979. 87 s
4. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, "Elm-təhsil", 2015, 596
5. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, Bakı, 1979.
6. Musayev. M. M. Türkoloji dilçilik. Bakı. 2012. Səh. 455.
7. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Az. SSR. EA. Bakı, 1968, 273 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı. "Şərq-Qərb". 2008, 416 səh.
9. Tanrıverdiyev Ə., XVI əsr qırçaq (Polovest) dilinin qrammatikası. Bakı, 2009, Nurlan" nəşriyyəti, 119 səh.
10. T. Tekin "Türk dil və dialektlərinin yeni bir təsnifi" Erden AKM Dergisi. V/B (Yanvar 1989) s 167-168.
11. Vəliyev A. N. Azərbaycan dialektologiyası. (Keçid şivələri morfoloqiyası və sintaksisi). Bakı. ADU nəşri 1975. 118.
12. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, "M. B. M" nəşriyyəti, 2008, 354 səh
13. Samedova G. Ortak Türkçede Kırçak kökenli kelimeler, Azərbaycan dilində arealları. Monoqrafiya. GLƏbe. ISBN; 978-613-941696-7. Mairtin. 2019. 329.s.
14. Наджил Э.Н. Современный уйгурский язык. Из-во. Восточная литература Москва, 1960, 132 с.